

Lehetetlen küldetések: A pszicho-tudományok és a marxizmus*

A pszichológia és a marxizmus viszonyával kapcsolatban számos, szerteágazó probléma vetődik fel. Kérdés, hogy e viszony alapjainak és változó formáinak tanulmányozása során a marxizmusnak melyik korszakát, irányzatát, interpretációját vesszük figyelembe, filozófiaként, tudományként, ideológiaként, mozgalomként, vagy dogmatikus, kanonizált hittételek gyűjteményeként beszélünk-e róla. Melyek azok az orientációs pontok, ahonnan a marxizmus „kinyitható” a pszichológia felé, Lukács, Gramsci, Althusser marxizmusa, vagy a „posztmodern” irányzatok? Vagy éppen a marxi örökségről, Jacques Derrida híressé vált kifejezésével „Marx kísértetéről” beszélünk?¹ Ahogyan a marxizmusnak is számtalan történeti alakja, variációja van, a pszichológia, és tágabban, a lélekkel foglalkozó tudományok, a „pszicho-tudományok”² sem alkotnak egységes, zárt diszciplináris rendszert. Határaik nyitottak, egyrészt a természettudományok, a biológia, az élettan, a genetika, másrészt a társadalomtudományok (szociológia, antropológia, nyelvészet), és a filozófiai diszciplinák, az ontológia és az episztemológia, a fenomenológia és a hermeneutika felé. A pszichológia és a marxizmus közötti legkézenfekvőbb kapcsolatot éppen a *materializmus* képezi, hiszen a pszichológia önálló tudománnyá válásának alapfeltétele volt, hogy fokozatosan le kellett válnia filozófiai előzményeiről, Descartes, Hume, Kant vagy Hegel filozófiájáról, megszabadulva a „lélek” metafizikai, spirituális fogalmától. Ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszottak a 19. századi nagy természettudományos felfedezések, mindenekelőtt Darwin evolúciós tana, valamint az agy és az idegrendszer anatómiájának és fiziológiájának szisztematikus feltárása, nem utolsósorban pedig a megfigyelés eszközeinek, a diagnózis, a mérés és a kísérletezés technikáinak fejlődése.

* In: Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor (szerk.): *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 175-206.

¹ Jacques Derrida: *Marx kísértetei*. Jelenkor, Pécs, 1995.

² A „pszicho-tudományok” (psy-sciences) kifejezés, amely az utóbbi időben Nikolas Rose brit szociológus munkái nyomán terjedt el (*Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. Free Association Books. London 1999), magába foglalja a „pszicho” vagy „pszi” előtaggal megnevezett diszciplinákat és tudásterületeket: pszichológia, pszichoanalízis, pszichoterápia, pszichiátria. Idetartoznak a pszichológia különféle interdiszciplináris kiterjesztései és alkalmazásai is: szociálpszichológia, kriminálpszichológia, művészetpszichológia stb. Ide sorolhatók azok a gyakorlati területek, ahol a „pszi-tudások” közvetve vagy közvetlenül felhasználásra kerülhetnek, például a gyógypedagógiában, a különféle gyermekevelési rendszerekben, az orvosi praxisban, a szociális munkában, intézmények és szervezetek, munkahelyek, kisebb és nagyobb csoportok, közösségek vezetésében, a kommunikációban és a propagandában, az igazságszolgáltatásban, a köz- és magánéleti konfliktusok kezelésében és feloldásában stb.

A modern pszichológia, „a lélektan lélek nélkül” empirikus tudományként, a pozitívizmus és a materializmus jegyében született a 19. század második felében, az elemi lelki jelenségeket, a motoros és szenzoros reflexeket, a reakcióidőt és más, elemi észlelési és érzékelési folyamatokat tanulmányozó idegfiziológiai és viselkedéstudományi laboratóriumokban.³ Ezt a reduktív természettudományos materializmust örökölte a feltételes reflexek fogalmából kiinduló pavlovi pszichológia, amely – általánosítva – jól beilleszthetőnek látszott egy „dialmatos”, mechanikus tükrözés-elméletbe és egy olyan világképbe, amely az emberi viselkedés korlátlan alakíthatóságát hirdette. Elvben azonban a pszicho-tudományok bármely régiójában lehetséges a marxizmus valamely formájával vagy akár „Marx kísértetével” való találkozás, amely éppúgy lehet izgalmas és inspiratív, mint irreleváns vagy felesleges. Ebben a tanulmányban természetesen nem vállalkozhatom ezeknek az érintkezési pontoknak még csak az áttekintésére sem, csupán rámutatok néhány olyan kísérletre („kísértetre”), amely arra a misszióra vállalkozott, hogy valamilyen módon hidat teremtsen pszichológia és marxizmus között. Ezeknek a kísérleteknek a többsége kudarcot vallott, vagy egészen más irányba fordult. Ez azonban nem jelenti, hogy *ab ovo* terméketlenek lettek volna. Éppen ellenkezőleg, nagyon is fontosnak bizonyultak mind a marxizmus, mind a pszichológia történeti fejlődése, mind pedig a kritikai gondolkodás szempontjából. Ugyanakkor a „pozitív szintézist”, a küldetés beteljesítését eleve megakadályozta, hogy gyakran saját előfeltevéseik korlátjaiba, nem utolsósorban pedig a fennálló hatalom és ideológia szabta korlátokba ütköztek.

Freud és Marx mind diskurzus-alapítók

Történetileg a legismertebb az ilyen kísérletek közül a „freudomarxizmus”, vagyis azok a törekvések, amelyek Marx és Freud tanai között próbálták összefüggést keresni, szintézisbe hozva a két eszmerendszert, vagy legalábbis átjárható csatornákra lelni közöttük. Tanulmányomban ezekről a kísérletekről szólok részletesebben, középpontba állítva két gondolkodó, Wilhelm Reich és Erich Fromm munkásságát. Ez egyben súlyos korlátja is tanulmányomnak, mivel homályban hagyja a tágabb eszmetörténeti összefüggéseket, azokat a tudomány- és társadalomtörténeti, továbbá filozófiai problémákat, amelyek a pszichológia és a marxizmus viszonyával kapcsolatban felmerülhetnek. Sigmund Freud saját művét, a pszichoanalízis felfedezését az emberiség önszeretetére, mindenhatósági illúzióira mért addigi legnagyobb csapásként értékelte, Kopernikusz és Darwin után. A *Bevezetés a pszichoanalízisbe* egyik előadásában így ír:

„Az emberiséget az idők folyamán naiv önszeretetében, mindenhatóság-érzésében két nagy bántódás érte a tudomány részéről. Az első akkor, amikor megtudta, hogy földünk nem központja a nagy mindenségnek, hanem a nagyságában alig elképzelhető világrendszernek elenyészően kis része. Ez a felfedezés a mi számunkra Kopernikusz nevéhez fűződik, noha már az alexandriai tudomány is hirdetett hasonlót. A második akkor érte, amikor az élettani kutatás az embernek

³ Lásd erről Pléh Csaba: *A lélektan története*. Osiris, Budapest, 2010.

állítólagos teremtésbeli előjogát ledöntötte és az állatvilágból való leszármazásához s animális természetének kiirthatatlanságához utasította. Ez az átértékelés napjainkban Ch. Darwin, Wallace és elődjeiknek hatása alatt, a kortársak nem csekély tiltakozása mellett folyt le. A harmadik és legérzékenyebben találó sértést azonban az emberi nagyzás a mai lélektani kutatástól kapta; ez ugyanis be akarja bizonyítani az én-nek, hogy még a saját házában sem úr, hanem szűkös hírekre van utalva afelől, ami lelki életében tudattalanul lejátszódik.”⁴ Marxnak, akit Freud természetesen nem említ, ugyancsak nagy szerepe volt az emberiség eme „nárcisztikus illúzióinak”, mindenhatósági fantáziáinak szétzúzásában, a világ „varázstalanításában”. Például, a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* című írásában olvashatjuk a híres tézist: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják.”⁵

Vagyis, az emberiség a saját történelmének sem ura, és éppúgy nincs tisztában a történelem rejtett mozgatóerőivel, ahogy az egyén is csak „szűkös hírekre” van utalva saját tudattalanja felől. A két gondolkodónak, a „nárcisztikus illúziók leleplezőinek” persze aligha lehetett volna egymásról tudomása, hiszen őket elválasztó térbeli, időbeli, politikai és világnézeti, szellemi és habitusbeli távolság a maguk korában eleve lehetetlenné tette volna kapcsolódásukat, esetlegességeken és olyan analógiákon kívül, mint például azon, hogy mindketten asszimilált zsidók voltak, német volt az anyanyelvük, és a német kultúrában nőttek fel. És persze mindketten a 19. század gyermekei voltak, materialisták és ateisták; hittek a fejlődésben és a világ tudományos megismerhetőségében.

Ám túl az akcidenziákon és analógiákon, talán mégis van valami érintkezés, inherens belső rokonság a két gondolkodó, illetve az általuk létrehozott eszmerendszer, a marxizmus és a pszichoanalízis között? Kevés olyan gondolkodója van ugyanis a modernitásnak, akiket oly sokszor és oly sokféleképpen próbáltak „összeházasítani”, mint éppen kettőjüket. Honnan ered ez a eszmetörténeti furcsaság? Talán éppen a *módszerben* található meg ez a közösség, az illúziók, hamis tudatok leleplezésében, a tudattalan lelki folyamatokat és a gazdasági folyamatokat meghatározó *strukturális törvények* feltárásában? Vagy éppen a *célban* és a *morális üzenetben*, az emancipáció messianisztikus ígéretében, az emancipációban, amely Marxnál a proletariátus felszabadítását a töke, Freudnál pedig az én felszabadítását jelentette a tudattalan sötét ösztönerőinek uralma alól? Ahogyan Freud szállóigévé vált maximájában megfogalmazta: „*Wo Es war, soll Ich werden*”, vagyis „az ösztön-én helyét fokozatosan az énnak kell elfoglalnia”.⁶ Ezek az érintkezések és összekötések az elmúlt száz évben korszakonként újra és újra felvetődtek, különösképpen akkor, amikor – válságai következtében – mindkét tan revízióra, megújításra, vagy újra felfedezésre és újra aktualizálásra szorult. Ezek az újra felfedezések és újra aktualizálások azonban nem mellékes kiegészítések vagy módosítások, hanem a

⁴ Sigmund Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe. Huszonnyolc előadás*. Somló Béla kiadása, Budapest, 1935, 286.

⁵ Marx – Engels *Művei* 8. Kossuth, Budapest, 1962. 105.

⁶ Sigmund Freud: *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Filum, Budapest, 1999. 91.

pszichoanalízisnek és a marxizmusnak mint sajátos diszkurzusnak a lényegéből fakadnak. Michel Foucault-t idézve:

„A tizenkilencedik század folyamán Európában megjelent egy eléggé sajátos szerző-típus, s ez nem téveszthető össze sem a »nagy« irodalmi szerzőkkel, sem a kanonikus vallási szövegek szerzőivel, sem pedig a tudományok megalapítóival. Ezt a típust – némiképp önkényes módon – »a diszkurzivitás megalapozójának« nevezhetjük. E szerzőknek az a megkülönböztető jegyük, hogy nem csupán saját műveiket, saját könyveiket hozták létre, hanem ezenkívül valami mást is: megteremtették más szövegek kialakításának lehetőségét és szabályait. Ebben az értelemben alapvetően különböznek például a regényírótól, aki végül is nem több, mint saját szövegének a szerzője. Freud nem egyszerűen az *Álomfejtés* vagy *A vicc és viszonya a tudattal*hoz, Marx pedig nem egyszerűen *A kommunista kiáltvány* vagy *A tőke* szerzője; mindketten diszkurzusok végtelen lehetőségét teremtették meg.”⁷

Foucault szerint e megalapozó diszkurzusok lényegéhez tartozik a felejtés és a visszatérés az eredeti szövegekhez, amelyeknek újra elemzése módosíthatja magát a pszichoanalízist vagy magát a marxizmust.

Marxizmus és pszichoanalízis: kihívások és válaszok

A pszichoanalízist a huszadik század folyamán számos olyan kihívás érte, amelynek következtében újra kellett gondolnia társadalmi és politikai előfeltevéseit. Ezek közül az egyik legfontosabb a marxizmusé és szocializmusé volt, amelynek már a huszadik század elején Freud számos akkori követője hívőül szegődött. A pszichoanalitikusok bécsi egyesületében az egyik legtekintélyesebb tag, a pár évvel később Freuddal szakító, emigráns orosz marxista körökkel kapcsolatot tartó Alfred Adler, az individuálpszichológiai irányzat megalkotója javaslatára már 1908-ban vita indult arról, hogy a marxista osztályelmélet vajon összhangba hozható-e a freudi ösztönelmélettel, s hogy a marxista gondolat vajon megérthető-e Marx személyes pszichológiájából.⁸ Adler a vitában kiemelte, hogy Marx elmélete világíthatja meg az ösztönkielégítést korlátozó és szabályozó feltételeket.

Adler kérdésfelvetése akkor ezoterikusnak és elvontnak tűnhetett, de a pszichoanalízisnek hamarosan szembe kellett néznie egy újabb, valódi, *konkrét társadalmi kihívással*. Az első világháború, amelyben számos pszichoanalitikus (köztük a magyar pszichoanalitikus mozgalom megalapítója, Ferenczi Sándor is) katonaeorvosként szolgált, keményen felvetette a harctéren, a lövészárkokban tömegesen elszenvedett lelki traumák, háborús neurózisok diagnózisának és

⁷ Michel Foucault: Mi a szerző? In: M. Foucault: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 1999, 119-146. 132.

⁸ *Minutes of the Vienna Psychoanalytic Society*. Vol. II: 1908-1910: Edited by Herman Nunberg and Ernst Federn. New York: International Universities Press, 1967. 172.; lásd még: Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum, Budapest, 2001. 76-78.

kezelésének kérdését is.⁹ Vajon alkalmazhatók-e, s ha igen, miképpen, a pszichoanalízis felismerései és módszerei *tömegméretekben*, háború és béke feltételei között egyaránt? Az 1918 őszén Budapesten tartott pszichoanalitikus kongresszuson Ferenczi a háború pszichológiai tanulságairól beszélt. A háború – állapította meg – „tömegesen produkálta az idegbetegségeket, amik magyarázatot és gyógyítást követeltek, de az eddig uralkodó organikus és mechanikus magyarázó módok – amik a szociológiában megfelelnek a történelmi materializmusnak – teljesen fölmondták a szolgálatot. A háború tömegkísérlete sok igen súlyos neurózist hozott létre, amelyeknél pedig mechanikus befolyásról szó sem eshetett, és az orvosok mintegy rákényszerültek annak a belátására, hogy a számításaikból eddig következetesen kihagytak valamit, és ez a valami megint csak a »lélek« volt.”¹⁰

Freud a kongresszuson elhangzott beszédében ingyenes pszichoanalitikus ambulanciák felállítását javasolta, ahol a népesség jelentékeny tömegeit tudnák kezelni, mivel „a szegény embernek ugyanolyan joga van lelki segítségre, mint amennyire ma a sebészlet életmentő beavatkozásaira”.¹¹ Ennek a pozitív programnak a jegyében születtek meg a húszas években Bécsben és Berlinben azok a pszichoanalitikus klinikák, pszichoterápiás központok, ingyenes tanácsadók, amelyek a társadalom szélesebb rétegei számára is igyekeztek elérhetővé tenni a terápiás szolgáltatásokat. Ezeket az ambulanciákat zömében baloldali szocialista, kommunista és szociáldemokrata elkötelezettségű analitikusok szervezték meg.¹²

Az első világháború után, az orosz és kelet-európai forradalmak időszakában nagy vita indult az akkorra már nemzetközivé vált pszichoanalitikus mozgalomban arról, hogy a forradalmi mozgalmak (a freudi „ödipális lázadás” az apák ellen) és a nyomukban létrejövő új társadalmi rend vajon megteremti-e az egyenlőséget és a testvériséget, kiküszöbölheti vagy legalábbis csökkentheti-e a társadalmi elnyomást és ezzel párhuzamosan az egyéni elfojtást. Vajon felszabadíthatja-e a társadalmi, politikai forradalom az egyént a – Ferenczi Sándor kifejezésével – „felesleges kényszerek” uralma alól, vagy pedig újból szolgátságba veti-e őt, még inkább alávetve a társadalom elnyomó apparátusai – nevelés, erkölcs, vallás, igazságszolgáltatás – uralmának?¹³ Milyen tömegpszichológiai erők készítetik a tömegeket forradalmi cselekvésre, és a

⁹ Erős Ferenc: Háború és forradalmak: trauma és erőszak szociálpszichológiai megközelítésben. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Az Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2015. 133-164.

¹⁰ Ferenczi Sándor: A háborús neurózisok pszichoanalízise. Az V. nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson, Budapesten, 1918. szept. 28-án tartott referáló előadás. In: Uő: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*. Szerk.: Linczenyi Adorján. Magvető, Budapest, 1982. 199-225. 199.

¹¹ Sigmund Freud: Lines of Advance in Psycho-Analytic Therapy. In: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, London, 1955, Vol. 17, 157-168.

¹² Elizabeth Ann Danto: *Freud's Free Clinics: Psychoanalysis & Social Justice 1918-1938*. Columbia University Press, New York 2005. Budapesten ilyen ambulanciát – sokkal szűkebb keretek között – csak a harmincas évek elején sikerült megszervezni, Ferenczi, majd halála után Bálint Mihály vezetésével az I. ker. Mészáros utca 10-ben. Lásd: Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, Bern 1986. Újabb kiadás: Bethlen Gábor Kiadó, Sopron 1994.

¹³ Ferenczi Sándor: A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről (Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesületben 1913. október 29-én tartott szabad előadás nyomán). In: Linczenyi Adorján (szerk.): *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból* (158-174). Magvető, Budapest, 1982.

forradalmak bukása után miért hódolnak be az új autoritásoknak? Miért cselekednek az emberek saját, objektív érdekeik ellen, melyek azok az „emberek fejében” lévő ideológiák, amelyek megakadályozzák valódi (osztály)érdekeik felismerését?

A pszichoanalízis, amelynek történetét több nagy válság és szakítás kísérte végig (így például Freud és Adler, illetve Freud és Jung között) a forradalom-értelmezés és a marxizmushoz való viszony tekintetében is rendkívül megosztott volt. Ferenczi Sándor akkori írásaiban élesen támadta az egyes pszichoanalitikus körökben is tért hódító „anarcho-kommunista mentalitást”, a „vad” pszichoanalízist, amely a pszichoanalízis végső céljának minden elfojtás kiküszöbölését és minden vágy kielégítését, az „apa nélküli társadalom” megteremtését tekintette.¹⁴ Ferenczi nézeteit közvetítette és általánosította Kolnai Aurél (1900–1973) filozófus, a magyar polgári radikalizmus egyik fiatalon feltűnt, később konzervatív nézeteket valló jeles gondolkodója is. *Pszichoanalízis és szociológia* című könyve (1920) vitairat volt az „anarchista kommunizmus” előfeltevései és gyakorlata ellen,¹⁵ reagálás Paul Federn bécsi analitikusnak *A forradalom pszichológiájáról* című könyvére.¹⁶ Federn a pszichoanalízis fogalmait felhasználva egy messianisztikus forradalomelmélet álláspontját fejtette ki. Eszerint a forradalom kiút az előtörténetből, a bolsevizmus az emberiségnek egy új rend iránti ősi vágyát fejezi ki. Minden autoritáson alapuló társadalmi viszony érzelmi alapja az apa–fiú viszony, amely azonban most, a háború és a régi hatalmi struktúrák összeomlása következtében teljesen felbomlott. Az apákat vesztett társak arra kényszerülnek, hogy egy „apa nélküli társadalmat” hozzanak létre, amely immár nem a tekintélyen, hanem újra a valaha volt, az archaikus társadalomra jellemzőnek vélt testvériségen és egyenlőségen alapul. A tanácsszervezetek (szovjetek) ennek a testvériségnek volnának megtestesítői: e forma további fejlődése pedig a forradalom egyetlen reménységét jelenti. Federn azonban arra is figyelmeztet, hogy az autoritáson alapuló apa–fiú reláció, a mindenható atya iránti vágy oly mélyen gyökerezik az ember pszichikus struktúrájában, hogy állandóan fennáll az „apaelv” restaurálásának a veszélye. A patriarchális család és az anyajogon alapuló testvériség között állandó összeférhetetlenség és feszültség áll fenn, így az „apa nélküli társadalom” könnyen olyan formációvá torzulhat, amelyben az elveszített apát *Vater-Ersatz*-ok, még a valódi apáknál is erőszakosabb és tekintélyelvűbb „apapótlékok” fogják majd helyettesíteni.¹⁷

Kolnai elutasította Federn elgondolásait, mivel úgy vélte, hogy az apák elleni lázadás, az apák kiváltságainak „kommunizálása” nem progresszív, hanem, ellenkezőleg, regresszív, reakciós motívum. „Amire szükségünk van – írja Kolnai –, az az apaelv további szublimálása, az őshordától való eltávolodás. Következésképpen: nem

¹⁴ Erős Ferenc: Ferenczi Sándor és a liberális szocializmus. In: *Uó: Psziché és hatalom. Esszék és tanulmányok*. Kalligram, Budapest, 2015, 39-51.

¹⁵ Kolnai Aurél: *Psychoanalyse und Soziologie*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien, 1920. Angolul: *Psychoanalysis and Sociology*. Harcourt, Brace and Co., New York, 1922. Kolnairól lásd még: Kiss Endre: Kolnai Aurél filozófiai pályája. *Világosság* 1997: 38, 5-6, 29-45. A Kolnai-könyv a húszas években támadások célpontjává vált, mivel egyes marxista körök benne látták a pszichoanalízis „burzsoá áltudomány” mivoltának egyik fő bizonyítékát. Lásd erről Erős: *Analitikus szociálpszichológia*, 75-108.

¹⁶ Paul Federn: *Zur Psychologie der Revolution. Die vaterlose Gesellschaft*. Wien, 1919.

¹⁷ A „Vezér” mint apapótlék szerepéről lásd Sigmund Freud, *Tömegpszichológia és én-analízis*. In: Sigmund Freud: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások* (185-248). Cserépfalvi, Bp 1995; Alexander Mitscherlich: *Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft. Ideen zur Sozialpsychologie*. München, Piper Verlag, 1963.

kommunizmusra van szükségünk, hanem a tulajdon általánosítására (liberális szocializmus).¹⁸ Kolnai írása később ürügyül szolgált a pszichoanalízis elleni heves támadásokra, egyes marxista körök éppen benne látták a freudizmus „burzsoá áltudomány” mivoltának egyik fő bizonyítékát.¹⁹ Freud a *Tömegpszichológia és én-analízis*-ban, amely magán viseli Ferenczi, Federn és Kolnai hatását, nem foglal állást abban a vitában, amely a pszichoanalízis forradalmi, messianisztikus hívei, az ösztönök felszabadítását hirdető „vad” pszichoanalitikusok és a liberális szocializmus „szublimáció-párti”, reformista hívei között zajlik. Az 1918-as budapesti kongresszuson meghirdetett pozitív program, amely a neurózisok „tömegkezelését” és a pszichoanalitikus terápiához való hozzáférés kiszélesítését javasolta, a *Tömegpszichológiában* inkább negatív, apokaliptikus hangsúlyt kapott, és egy „eljövendő nagy katasztrófa” megsejtésévé vált. Adorno szerint „nem túlzás az állítás, hogy Freud, aki alig tanúsított érdeklődést a probléma politikai oldala iránt, pontosan előre vetítette a fasiszta tömegmozgalmak sajátosságait, várható felemelkedésüket, mégpedig pusztán pszichológiai kategóriák segítségével. Ha elfogadjuk, hogy az analitikus tudattalanja érzékeli a páciens tudattalanját, azt is feltételezhetjük, hogy az analitikus elméleti intuícióval képes olyan tendenciák anticipálására, amelyek bár racionális szinten még csak latens állapotban léteznek, egy mélyebb szinten már manifeszt formát öltöttek.”²⁰

A bolsevizmussal, az „Európa és Ázsia között elterülő óriási országban folyó nagy kultúrkísérlettel” és a pszichoanalízis „vad”, anarchista irányzataival szembeni fenntartásait hangsúlyozta Freud későbbi írásaiban, így az *Egy illúzió jövője* és a *Rossz közérzet a kultúrában* című művében is.²¹ „Az elméleti marxizmus – írja például egy helyen Freud –, ahogy az orosz bolsevizmusban megvalósul, egy világnézet energiáját, zártságát és kizárólagosságát öltötte fel, egyidejűleg azonban ijesztően hasonló lett ahhoz, ami ellen küzd. Annak ellenére, hogy eredetileg maga is tudomány volt, [...] a gondolatszabadságnak ugyanolyan kérlelhetetlen ellenségévé vált, mint a vallás.”²²

Freudot tehát aligha lehetne „freudomarxizmussal” vádolni, a pszichoanalízis felismerései azonban megkerülhetetlennek bizonyultak a kor számos marxista teoretikusa számára. Paul Lazarsfeld szociológus, Fromm kortársa, írja visszaemlékezéseiben: „egy harcoló forradalomnak gazdaságtanra (Marx), egy győztes forradalomnak mérnökökre (Oroszország) egy vesztes forradalomnak pedig pszichológiára (Freud) van szüksége”²³ Karl Korsch pedig így írt az 1918 utáni forradalmak bukásával kapcsolatban: „a nagy lehetőség sohasem valósult meg, mivel

¹⁸ Kolnai Aurél: *Psychoanalyse und Soziologie*, 122.

¹⁹ A Kolnai-könyv recepciójáról körülötte zajló vitákról és a freudizmus ideológiai fantomjának születéséről lásd: Erős: *Analitikus szociálpszichológia*, 75-108.

²⁰ Theodor Wiesengrund-Adorno: A freudi elmélet és a fasiszta propaganda mintázata. *Thalassa* 2006, 17(2-3): 7-32. 9.

²¹ Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*, 41-47, lásd még: Helmut Dahmer: *Libido und Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1983.

²² Sigmund Freud: *Újabb előadások a pszichoanalízisről*. Filum, Budapest, 1999, 200.

²³ Paul Lazarsfeld: An episode in the history of social research. In: Donald Fleming and Bernard Bailyn (eds.): *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930–1960*. Harvard University Press, Cambridge, MA., 1969, 272.

hiányoztak valóra váltásának szociálpszichológiai feltételei”.²⁴ Lukács György a *Történelem és osztálytudat*ban ugyancsak a forradalmak vereségének okait kereste, a „szubjektív tényezőt”, „a hiányzó láncszemet”. Ezt a tényezőt a „hamis tudatban” találta meg, éles megkülönböztetést téve az osztálytudat és az eldologiasodás áldozatául esett empirikus tudat között, és elvetve a „mechanisztikus-naturalista” pszichológiai magyarázatokat, köztük a freudizmust. Ám éppen a lukácsi eldologiasodás-elmélet átvétele és továbbgondolása volt az, ami lehetővé tette a frankfurti iskola számára azt, hogy a freudi elméletet mint a pszichés eldologiasodásról szóló *kritikai elméletként* értelmezzék.

Az ortodox Freud frankfurtiánus „újrafelfedezése” része volt annak az alakuló történetfilozófiai koncepciónak, amely korunk egyik fő tendenciájának az individuum felbomlását, erózióját, egy mindent átfogó és ellenőrző tömegkultúra és tömegmanipuláció „negatív pszichoanalízisét” tartja. A klasszikus pszichoanalízis annyiban avul el, amennyiben az individuum is „elavul”, „a polgárság előtti rend még nem ismerte a pszichológiát, a túlszocializált rend pedig már nem ismeri” – írja Adorno.²⁵ A frankfurti iskola gondolkodói szerint a freudizmus társadalmi relevanciája abban áll, hogy az ortodox pszichoanalízis semmiféle szociológiai elemet nem tartalmaz: Freud elmélete teljes mértékben atomisztikus pszichológia, de éppen eme atomisztikus mivolta teszi alkalmassá arra, hogy adekvátan leírja a polgári korszak elszigetelt egyéneit, akik a magánszféra és a társadalmi szféra közötti antagonisztikus ellentmondást, az elidegenedést saját lelki struktúrájukba építik be. Adorno „A revidált pszichoanalízis” című tanulmányában²⁶ kifejti, hogy Freudnak – mint minden radikális polgári gondolkodónak – a nagysága éppen abban van, hogy az ellentmondásokat ellentmondásokként mutatja be, s nem törekszik arra, hogy „megoldást”, „harmóniát” követeljen ott, ahol a valóság maga ellentmondásos.

Freud és Marx a periférián

Több mint harminc évvel ezelőtt, 1986-ban jelent meg *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* című könyvem (amely az eredetileg 1982-ben megvédett, azonos című kandidátusi disszertációmon alapult). Amikor a freudomarxizmus témájával foglalkozni kezdtem, a pszichoanalízis már nem volt éppen „tilalmas” dolog Magyarországon. Az (akkor még igen kevés számú) gyakorló analitikus többé-kevésbé szabadon folytathatta terápiás, szupervíziós és kiképző tevékenységét, s már megjelent Freud és más analitikus szerzők (például Róheim Géza és Ferenczi Sándor) néhány írása is. A pszichoanalízissel szembeni korábbi politikai, ideológiai és szakmai gyanakvások azonban tovább éltek; a „hivatalos” marxizmus, ha egyáltalán gondolt róla valamit, továbbra is holmi „burzsoá ideológiának” minősítette a freudizmust. Ezzel szemben a pszichoanalitikusok zöme úgy félt a marxistáktól, mint

²⁴ Idézi Russell Jacoby: *Social Amnesia. A History of Conformist Psychology from Adler to Laing*. Beacon Press, Boston, 1975, 79.

²⁵ Theodor W. Adorno: Sociology and psychology. [New Left Review I/46, November-December 1967](#) 95.

²⁶ Die revidierte Psychoanalyse. In: M. Horkheimer – Th. W. Adorno: *Sociologica II. Reden und Vorträge*. Europäische Verlaganstalt, Frankfurt a. M. 1967, 94-112.

a tüztől, és pedig joggal, hiszen éppen a marxista ideológia nevében üzték ki őket többször is a tudomány oszlopcsarnokából éppúgy, mint a rendelők félhomályából (miközben a nácik is hasonló dolgokat műveltek a pszichoanalízissel, csak még durvább eszközökkel, amit „árjásításnak” neveztek).²⁷ A szakma nem rendelkezett akadémiai és szervezeti legitimációval. „Underground”, informális mozgalom maradt egészen 1988-ig, amikor hivatalosan újjáalakult az 1913-ban alapított és 1949-ben önfelszámolással megszűnt Magyar Pszichoanalitikus Egyesület, és így lett a teljes legitimációt biztosító Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület tagja.

A magyarországi pszichoanalízis történetéről akkoriban igen keveset lehetett tudni, holott igen fontos szerepet játszott a 20. századi magyar progresszió eszmevilágának alakulásában és nagy hatást gyakorolt az irodalomra, a művészetre és a tudományos gondolkodásra is.²⁸ Bár a századelő progresszív és polgári radikális örökségének kutatói számon tartották a pszichoanalízist mint ennek az örökségnek szerves részét, csak a nyolcvanas években kezdődött el az a szisztematikusabb recepciótörténeti feltáró munka, amelyben a kulcsszereplő Ferenczi Sándor, akit 1919-ben, a Tanácsköztársaság kormánya a pszichoanalízis egyetemi tanárának nevezett ki (elsőként a világon).²⁹

Ferenczi munkásságának tengelyében az a radikális terápiás magatartás állt, amely – a Freudnak tulajdonított autoriter hozzáállással szemben – az empátiát, az interszjektív kapcsolatot, a kölcsönösséget hangsúlyozta. Ez keltette fel a harmincas években a fiatal Erich Fromm figyelmét. Fromm, a frankfurti iskola egyik alapítója és meghatározó személyisége, az 1930-as évek elején dolgozta ki a marxizmus és a pszichoanalízis kombinációján alapuló „analitikus szociálpszichológiáját”, amely azt a kérdést állította középpontba, hogy a társadalmi hatások és kényszerek miként formálják az emberek ösztönstruktúráját és karaktervonásait. Ez volt a kiindulópontja a tekintélyelvű karakter frommi fogalmának és az erre épülő empirikus kutatásnak, amelyet – különféle transzformációk révén – Adorno és munkatársai folytattak a második világháború utáni Amerikában.³⁰ Ennek kapcsán már a rendszerváltás előtti években az foglalkoztatott, hogy a tekintélyelvű személyiség fogalma és konstrukciója (amelyet eredetileg a nácizmus és a jobboldali mozgalmak tömeghatásának megértése céljából, a fasisztoid-autoriter karaktervonások felmérésére dolgoztak ki), érvényes lehet-e, s ha igen, miként a magukat szocialistának nevező, baloldali ideológiát valló társadalmakra. Vajon létezik-e „baloldali tekintélyelvűség”, amelyre az európai antifasiszta hagyományokhoz kötődő Adornóék még csak homályosan, nem minden

²⁷ Lásd erről Stephen Frosh: *Hate and the „Jewish Science”*. *Anti-Semitism, Nazism and Psychoanalysis*. Palgrave/Macmillan, London, 2005.

²⁸ Lásd erről pl. Harmat: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Lásd még: Erős Ferenc–Lénárd Kata–Bókay Antal (szerk.): *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*. Thalassa Alapítvány, Budapest, 2018.

²⁹ Ferenczi pályafutásáról lásd részletesebben: Erős Ferenc: *Pszichoanalízis és forradalom*. Jászöveg Kiadó, Budapest, 2011.

³⁰ Th. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson, N. R. Sanford: *The Authoritarian Personality*. Harper & Brothers, New York, 1950.

ambivalencia nélkül utaltak 1950-ben? Ennek „tesztelésére” azonban már csak utólag, a rendszerváltás után kerülhetett sor.³¹

Wilhelm Reich (1897-1957)

Disszertációmban, illetve könyvemben megpróbáltam – akkori ismereteim és lehetőségeim szerint – feltárni a marxizmus pszichoanalízishez való viszonyának és a frankfurti iskola Freud-recepciójának hosszú és bonyolult történetét. Ebben a feltárásban különös hangsúlyt kaptak a pszichoanalízis körüli ideológiai viták, amelyek, mint fentebb rámutattam, először az 1920-as években csaptak magasra, marxista filozófusok, illetve magukat marxistának valló pszichoanalitikusok és más pszichológusok körében. A már említett Erich Fromm mellett (akinek munkásságára még visszatérek) a korai freudomarxizmus legkiemelkedőbb figurája Wilhelm Reich volt, a karakteranalízis elméletének és gyakorlatának kidolgozója, a genitális szexualitás lelki és társadalmi felszabadító hatásának hirdetője.³² *Karakteranalízis* című művében³³ Reich kétfajta karaktert különböztetett meg: a *genitális* és a *neurotikus* karaktertípust. Az előbbihez az az egyén tartozik, aki maradéktalanul képes az orgasztikus-genitális kielégülésre; minden egyéb pozitív tulajdonsága maradéktalanul visszavezethető erre a kulcsfontosságú mozzanatra. Az utóbbi, a neurotikus jellem alapja ezzel szemben a libidó pregenitális szinten való rögzülése, a szexuális energiák megrekedése, *sztaízisa*, és az ebből fakadó szorongás, amely útján a legkülönfélébb reakcióképződésekhez vezet, s kialakítja azt az áthatolhatatlan *karakterpáncélt*, amellyel a személyiség saját természetes impulzusai ellen védekezik, és ellenáll a külvilág nyomásainak. A karakter Reich szerint tulajdonképpen nem egyéb, mint "a narcisztikus védekezés egyik mechanizmusa": a jellem áthatolhatatlan páncélburok, amely az embert szorongásainak életfogytiglani foglyává teszi.

Reich a húszas évek végén Bécsben bekerült a szociáldemokrata, majd a kommunista mozgalomba, a pszichoanalízis és a marxizmus szintéziséről szőtt álmokat, lelkes hívévé vált a Szovjetunióknak, ahová többször tanulmányútra utazott. Bedőlve a propagandisztikus látszatoknak, és áldozatául esve saját ideológiai vakságának, mély meggyőződéssel vallotta, hogy a szovjetek országában diadalmaskodott a szexuális forradalom, megszűnt a prostitúció és a „füledt burzsoá erotika”, megvalósult a nők emancipációja, túlsúlyra jutott a valódi, orgasztikus kielégülésen alapuló genitális szerelem, ennél fogva megszűntek azoknak az elfojtásoknak és karaktertorzulásoknak az alapjai, amelyek a patriarchális családban és

³¹ Lásd erről Enyedi Zsolt–Erős Ferenc (szerk.): *Authoritarianism and prejudice. Central European Perspectives*. Osiris, Budapest, 1999. Lásd még Csepeli György–Murányi István – Prazsák Gergő: *Új tekintélyelvűség Magyarországon: Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai*. Apeiron Kiadó, Budapest, 2011.

³² Reich műveinek bibliográfiáját lásd a magyar nyelvű Reich-válogatásban: Válogatott írások. *Medvetánc*, 1983, 3(2-3): 187-231. Reich munkásságának részletesebb elemzését lásd: Erős: *Analitikus szociálpszichológia*, 109-166.

³³ Wilhelm Reich: *Charakteranalyse: Technik und Grundlagen für Studierende und Praktizierende Analytiker* (234-273). Wien: Manzsche Buchdruckerei. Újabb kiadása Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1989.

a polgári társadalomban elkerülhetetlenül neurózishoz vezetnek.³⁴ Reich a Szovjetunió iránti csodálatát még akkor is fenntartotta, amikor már teljesen nyilvánvaló volt, hogy a pszichoanalízis ott egyre inkább nem kívánatos, majd üldözendő tevékenységnek és burzsoá eltévelyedésnek minősül. Még 1929-ben is úgy gondolta, hogy egy rátelepedett polgári ideológiától megtisztított, tisztán természettudományos pszichoanalízisnek jut helye a Szovjetunióban – sőt, igazából „a pszichoanalízisnek csak a szocializmusban van jövője”. Ezek a prófétikus szavak „Dialektikus materializmus és pszichoanalízis” című tanulmányában olvashatók.³⁵ E cikkben Reich egyfelől arra törekedett, hogy szociálpszichológiai megalapozást nyújtson a pszichoanalízisből merített, de az individuális terápia szintjén meg nem valósítható ember- és társadalom-átalakító elképzeléseinek; másfelől bizonyítani próbálta, hogy teljes egészében magáévá tette a mozgalom ideológiáját, taktikáját, sőt zsargonját is. A „Dialektikus materializmus és pszichoanalízis”-ben Reich a pszichoanalízist marxista részről ért támadásokra reflektált. Arra a lehetetlen küldetésre vállalkozott, hogy kivédje a vádakát, mégpedig oly módon, hogy egy részüknek elébe ment, és Freud tanításait úgy próbálja átértelmezni, hogy azokat még a legortodoxabb marxista ideológusok is elfogadhatónak találhassák.

„A pszichoanalízis – fejtegeti Reich – tulajdonképpen tárgya a társadalmiasult ember lelki élete.³⁶ A tömeg lelki életét csak annyiban veszi tekintetbe, amennyiben a tömegben egyéni jelenségek lépnek fel (mint például a vezér problémája), továbbá, amennyiben a »tömegelemek« olyan megnyilvánulásait, mint a szorongás, a pánik, az engedelmesség stb., az egyénről szerzett tapasztalatai alapján meg tudja világítani. Úgy tűnik azonban, hogy a pszichoanalízis számára az osztálytudat jelensége aligha hozzáférhető, és az olyan problémák, mint például a tömegmozgalmaké, a politikáé, a sztrájké – minthogy ezek a társadalomról szóló tanhoz tartoznak – nem lehetnek módszerének tárgyai. Ugyanakkor a pszichoanalízis – mintegy szociálpszichológiai formájában – ez utóbbinak segédtudományává válhat. Fel tudja mérni például az irracionális motívumokat, amelyek egy jövőbeli vezért arra ösztönözik, hogy éppen a szocialista vagy a nacionalista mozgalmakhoz csatlakozzon; nyomon tudja követni továbbá, hogy a társadalmi ideológiák miként hatnak az egyén fejlődésére.”³⁷

³⁴ Wilhem Reich: A pszichoanalízis a Szovjetunióban. *Thalassa*, 1997, 8(2-3):121-128.

[http://www.mtapi.hu/Thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(08\)1997_2-3/121-128_Reich.pdf](http://www.mtapi.hu/Thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(08)1997_2-3/121-128_Reich.pdf)

³⁵ A tanulmány eredetileg orosz nyelven jelent meg 1929-ben a *Pod znamenem marksizma* című folyóiratban (7-8. sz.), illetve németül a folyóirat német nyelvű változatában (*Unter dem Banner des Marxismus*), majd 1934-ben *Dialektische Materialismus und Psychoanalyse* címmel önálló broszúráként, bővítve, a koppenhágai Sexpol Verlag kiadásában. Egy fejezete látott napvilágot „Pszichoanalízis és szocializmus” címmel az *Emberismeret* című folyóirat „A pszichoanalízis mellett és ellen” című különszámában (1935, 2(1): 67-73), és újra megjelent: *Thalassa*, 2006 (2-3): 61-70. 67. [http://www.mtapi.hu/Thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(17\)2006_2-3/061-70_W-Reich.pdf](http://www.mtapi.hu/Thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(17)2006_2-3/061-70_W-Reich.pdf)

³⁶ „A marxizmus az elnyomott proletariátus felszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtással teli lélek gyógyításának a tudománya” – írta József Attila Az ifjúság nemi problémái című írásában. (József Attila *Összes versei* III. köt. Szépirodalmi, Budapest, 1958, 128.) A költő freudomarxizmusáról és Wilhelm Reich rá gyakorolt hatásáról lásd: Erős Ferenc: „Freudomarxista” volt-e József Attila? In: Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *Miért fáj ma is. Az ismeretlen József Attila*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1992. 259-296. Lásd még: N. Horváth Béla: Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok.

<http://www.forrasfolyoirat.hu/0312/nhorvath.html>

³⁷ Wilhelm Reich: *Dialektische Materialismus und Psychoanalyse*. Sex-Pol Verlag, Kopenhagen, 1934, 139.

Érvelése azonban nem tudta meggyőzni ellenfeleit, a szovjet marxisták egyre dogmatikusabbá váló csoportját, akik a pszichoanalízisnek tett minden – mégoly jelentéktelennek látszó – rokonszenvező gesztusban a freudizmus ideológiai bűneit, „burzsoá elhajlást”, Kolnai Aurél, valamint a belga szocialista teoretikus, Hendrik de Man eltévelyedéseit vélték felfedezni.

1930-ban Reich Berlinbe költözött, és az úgynevezett szexuálpolitikai (SEXPOL) mozgalom alapítójaként és vezetőjeként részt vett Hitler hatalomra jutását megelőző időszak politikai harcaiban. A SEXPOL-mozgalom harcot hirdetett a a szexuális élet szabadságát és általában az egyéni önrendelkezést korlátozó morális, jogi és gazdasági szisztéma, a szexualitást tagadó valláserkölc és szexuálmorál, az abortuszt tiltó rendelkezések, a fogamzásgátló eszközök forgalomba hozatalának akadályozása, a "szexuális bűntetteket" elítélő paragrafusok, a házasságkötést és válást megnehezítő körülmények, a pornográfia és a prostitúció, továbbá a tűrhetetlen lakáshelyzet ellen.³⁸ A SEXPOL-mozgalom hamarosan szembekerült a kommunista párt hivatalos irányvonalával. Az igazi botránykő azonban Reich 1933 végén megjelent *A fasizmus tömegpszichológiája* című műve³⁹ volt, amely szembeszállt a fasizmus „hivatalos” (Dimitrov-féle) Komintern-felfogásával, és Hitler mozgalmát tömegmozgalomként fogta fel, hatalomra jutásának okát pedig a tömegek szexuális nyomora által okozott karaktertorzulásokban, a tekintély iránti sóvárgásban jelölte meg. „A fasizmus nem politikai párt, hanem egy meghatározott életfelfogás és beállítódás az ember, a szeretet és a munka iránt” – írta Reich *A fasizmus tömegpszichológiájának* későbbi változatában.⁴⁰

Ekkor következett be a nagy fordulat. Reich izzó gyűlölettel fordult a sztálinizmus, és korábbi bálványa, a Szovjetunió ellen. Ettől kezdve minden tudományos és propagandisztikus írásában egyaránt azt hirdette, hogy „barna” és „vörös” fasizmus lényegileg ugyanaz, mindkettő egyformán a Gonosz, vagyis az általa „emocionális pestisnek” nevezett kór hordozója és terjesztője. Az emocionális pestis kórokozóját egy bizarr kifejezéssel *MODZSU-elvnek* nevezte el: Giovanni MOncenigo, a velencei nemes volt, aki elárulta és kiszolgáltatta Giordano Brunót az inkvizíciónak, DZSUGasvili pedig annak a Sztálinnak volt eredeti grúz családi neve, aki a szexuális forradalmat felszámolta, és visszaállította az elfojtó, elnyomó, autoriter családot.

Reichet mint „trockistát” és „szociálfasisztát” kizárták a kommunista mozgalomból, és ugyanakkor mint „bolsevikot” eltávolították a nemzetközi pszichoanalitikus egyesületből is (amelyen megítélése szerint ugyancsak elhatalmasodott a „MODZSU-elv”). Ezután – teljes elszigeteltségben – Skandináviában próbálta újjászervezni a SEXPOL-mozgalmat, végül 1939-ben kivándorolt az Egyesült Államokba. 1942-ben a Maine állambeli Rangeley környékén települt le, ahol „Orgonon” néven saját kutatóintézetet alapított. Amerikai korszakában újra írta könyveit, „kigyomlálva” belőle a marxista ideológia és a bolsevizmus nyomait, s főként biológiai és orvostudományi kutatásokkal foglalkozott, elsősorban a rákbetegség pszichoszomatikájával kapcsolatos kutatásokat végzett. Úgy vélte, sikerült

³⁸ A SEXPOL szövetség programját lásd a magyar nyelvű Reich-válogatásban. *Medvetánc*, 1983.

³⁹ Wilhelm Reich: *Massenpsychologie des Faschismus*. Sexpol Verlag .Kopenhagen – Prag – Zürich, 1933.

⁴⁰ Wilhelm Reich: *The Mass Psychology of Fascism*. Simon and Schuster, New York, 1970, xxiii.

megtalálnia az „orgonsugárzást”, azt az éltető kozmikus energiát, amely hatékony ellenszere lehet a ráknak, továbbá mindenféle egyéb testi nyavalyának, lelki és társadalmi Gonosznak, „vörös” és „barna” fasizmusnak, MODZSU-elnök. Amatőr, bizarr kísérletei és elméletei nem nélkülözték a racionális alapokat, a rák és egyéb betegségek pszichoszomatikus felfogását. Reich azonban prófétának és csodadoktornak hirdette önmagát, hívei ma is az úgynevezett vegetoterápia és az orgonterápia felfedezőjeként ünneplik őt. 1954-ben az FDA, az élelmiszereket és gyógyszereket ellenőrző amerikai kormányhivatal feljelentést tett Reich ellen. A feljelentés alapja egy általa készített gyógyászati eszköz, az orgonenergia-akkumulátornak nevezett, kívül fémmel borított, belül posztóval bélelt fülke volt, amely állítólag képes volt arra, hogy az éterből összegyűjtse az éltető és gyógyító hatású kozmikus sugarakat, az orgon-energiát.

Reich úgy gondolta, hogy a készülék rák és más súlyos betegségek gyógyítására is alkalmas; kísérletei alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy a fülkébe beültetett páciensek nagy része a sugarak hatására meggyógyul, vagy legalábbis állapotuk tartósan javul. Reichet végül „kuruzslásért” jelentették fel, és hosszadalmas eljárás után kétévi börtönre ítélték. Ám végül nem az eredeti vád, hanem „a bíróság megsértése” címén marasztalták el, mivel a vádlott nem volt hajlandó a bíróság illetékességét elismerni „tudományos kérdésekben”. A pernek nevezett bizarr komédia során elrendelték a „bűnjelek” elkobzását és megsemmisítését is. De nem csupán az orgonenergia-akkumulátor és a többi inkriminált eszköz, hanem könyveinek, feljegyzéseinek egy része is a tűz martalékává vált. 1957-ben Reichet a börtönben halálos szívroham érte. Egyes hívei ma is azt állítják, hogy Reichet a börtönhatóságok mérgezték meg, vagy más ellenségei, feltételezhetően a CIA és/vagy a KGB ügynökei végezték vele.⁴¹

Erich Fromm (1900-1980)

Michael Löwy francia filozófus *Megváltás és utópia*⁴² című könyvében Frommot a közép-európai libertárius, ateista judaizmus olyan képviselőivel állítja egy sorba, mint Gustav Landauer, Ernst Bloch és Lukács György. Fromm gondolkodásmódjának, radikális humanizmusának messianisztikus forrásai közé tartozott a haszidizmus, a középkori keresztény miszticizmus, majd pszichoanalízis, a marxizmus és a zen-buddhizmus. Nézeteinek kialakulásában nagy jelentősége volt a modern zsidó ortodoxia legfontosabb műhelyének, a frankfurti Szabad Zsidó Tanháznak, ahol Fromm egészen fiatalon ismerkedhetett meg Hermann Cohen, Martin Buber, Saul Rosenzweig, Gershom Scholem, Salman Rabinkow és más zsidó filozófusok munkáival. Munkásságának első szakaszában (a húszas és a harmincas években)

⁴¹ Lásd erről részletesebben Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*, 109-166. Reich legendássá vált élettörténetét több film is feldolgozta. Dušan Makavejev jugoszláv filmrendező *W. R., az organizmus misztériuma* című klasszikus alkotása 1971-ben készült. 2012-ben *The Strange Case of Wilhelm Reich* címmel Antonin Svoboda osztrák rendező készített filmet Reich életéről, Klaus-Maria Brandauer főszereplésével. Lásd még: Erős Ferenc: Sweet Movies. Film és szexuálpolitika. In: *Psziché és hatalom*, 202-210.

⁴² Michael Löwy: *Rédemption et Utopie. Le judaïsme libertaire en Europe Centrale*. Presses Universitaires de France, Paris, 1988.

Reichhez hasonlóan a pszichoanalízis és a marxizmus összeegyeztetésén fáradozott; majd eredeti elgondolásait többszörösen átértelmezve, de az alapvető kiindulópontokat mindvégig megtartva egy sajátos életfilozófia, egy "vallás nélküli hitként" definiált profetikus messianizmus hirdetéséig jutott el. Pályájának első felét Németországban, második felét pedig emigrációban, főként az Egyesült Államokban töltötte, de élt és dolgozott Mexikóban is, élete utolsó éveiben pedig újra Európában – Svájcban – tartózkodott.⁴³

Fromm egész életében lázadó volt, mindig az ár ellen úszott, kritikai álláspontjához minden körülmények között ragaszkodott. Ugyanakkor – Reichhel ellentétben – sohasem vált önmaga karikatúrájává, a marginalizálódást elkerülve megőrizte a polgári tiszteletreméltóságot; nézeteit sohasem vitte *ad absurdum*, mindvégig fenntartotta kapcsolatát az akadémiai tudományossággal éppúgy, mint elismert terápiás körökkel és műhelyekkel. 1929-ben alakult meg – egy épületben a már 1923 óta működő Institut für Sozialforschunggal – a frankfurti pszichoanalitikus intézet, amelynek Fromm egyik alapítója volt. Baráti kapcsolatok révén ismerkedett meg Max Horkheimerrel, Theodor Adornóval, Herbert Marcuséval és a frankfurti iskola más vezető egyéniségeivel. A velük való személyes és intézményes együttműködés révén születtek Fromm alapvető dolgozatai a pszichoanalitikus karakterológiáról, az analitikus szociálpszichológia feladatairól, a tekintélyelvűségről. Fromm irányításával készült az a nagyszabású felmérés, amely a német munkások és alkalmazottak politikai attitűdjeit, tekintélyhez való viszonyát tárták fel.⁴⁴

A bonyolult csoportháló, amely Frommot Frankfurtban körülvette, az 1933-as emigráció után felbomlott. Eltávolodva a frankfurtiaktól, Adornótól, Marcusétól, Horkheimertől, Fromm intellektuális otthonra talált abban a neofreudista körben, amelyet „Culture and Personality” mozgalomnak is neveztek, és amely az amerikai pszichoanalízis egyik legfontosabb műhelyének, a New York-i William Alonson White Intézetnek is magvát alkotta. Ide olyan analitikusok tartoztak, mint Karen Horney, Harry Struck Sullivan, Clara Thompson, Frieda Fromm-Reichmann, és olyan kultúrantropológusok, mint Margaret Mead, Ruth Benedict és Edward Sapir. A csoport egyfajta hidat képzett az európai és az amerikai pszichoanalízis között, és úttörő szerepe volt a pszichoanalízis interperszonális, kulturalista irányzatának elterjesztésében.

Fromm az *Escape from Freedom* című, először 1941-ben megjelent művével⁴⁵ alapozta meg amerikai hírnevét. A mű nem csak az elemzés meggyőző eleganciájának, a „pozitív” és a „negatív” szabadság közötti, nagy hatású különbségtételnek köszönhető sikerét, hanem annak is, hogy kitüntetett pillanatban született, 1941-ben,

⁴³ Fromm munkásságának összefoglalását lásd: Erős: *Analitikus szociálpszichológia*, 192-212. Fromm életéről és munkásságáról szóló legújabb munkák: L. J. Friedman: *Love's Prophet. The Lives of Erich Fromm*. Columbia University Press, New York, 2014.; Kevin Durkin: *The Radical Humanism of Erich Fromm*. Palgrave-Macmillan, London, 2014.; Joan Braune: *Erich Fromm's Revolutionary Hope. Prophetic Messianism as a Critical Theory of the Future*. Sense Publishers, Rotterdam, 2014. Lásd még: Erős Ferenc: Erich Fromm életei. *Imágó Budapest*, 2016, 5(1): 113-121. http://imagobudapest.hu/images/lapszamok/2016_1_Tarsadalomkritika-I_szam/Imago_Bp_2016-1-szam_pp113-121_Eros-Ferenc_Fromm-eletei.pdf

⁴⁴ Lásd erről: Martin Jay: *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923–1950*. Beacon Press, Boston, 1975.

⁴⁵ Fromm: *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai, Budapest, 1993.

abban az évben, amikor a japán támadás után Amerika belépett a második világháborúba, és amikor Hitler hozzákezdett az európai zsidóság teljes megsemmisítésére irányuló terveinek gyakorlati megvalósításához. Ebben a történelmi pillanatban a *Menekülés a szabadság elől* a fasizmus elleni harcra mozgósított, feltárva azokat a szociálpszichológiai gyökereket, amelyek a német társadalom nagy részét a tekintélyelvű diktatúra és Hitler karjaiba taszították. Egyszersmind rámutatott arra, hogy a szabadság pozitív erői hogyan lehetnek úrrá a destruktív fenyegetések, szélsőséges mozgalmak és az erőszak felett. Ugyanakkor egyfajta „morális leckét” adott az új hazának, az őt sok más sorstársával együtt befogadó amerikai társadalomnak, amelyet a szabadságtól való menekülés egy másik formája, az automata konformizmus és az elidegenedés fenyegetett. A második világháború utáni műveiben Fromm ezt a morális leckét folytatta, terjesztette, prófétaként „prédikálta”, sok oldalról megvilágítva az elidegenedett tömegtársadalom destruktív, karaktertorzító hatásait. Egyben mindvégig azt a meggyőződését hangsúlyozta, hogy a kapitalizmus elidegenedett viszonyai között is lehetséges – legalább egyéni szinten – a produktív társadalmi karakterre jellemző feltétlen, nem kölcsönös függésen alapuló szeretet megvalósítása. *A szeretet művészete*⁴⁶ Egy másik, Magyarországon is jó ismert sikerkönyv, a *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*⁴⁷ a D. T. Suzuki japán buddhista tudóssal folytatott dialógusok alapján készült, akivel Fromm Mexikóban ismerkedett meg. Műveivel a radikális pszichológiai humanizmusra fogékony értelmiségiek tömegeinek tudott szellemi táplálékot nyújtani. Szekuláris messianizmusában a „megváltás” olyan fejlődést jelentett az emberi személyiségben és az emberek közötti viszonyban, amelynek során az ember teljes mértékben megvalósítja lényegét, emberi mivoltának igazi kifejeződését, a szeretetre, a reményre, az értelemre és az igazságra való képességét.

Sikerkönyveivel Fromm jelentős hallgatóságot hódított meg Amerikában és Amerikán kívül is, marginális emigránsból neves közértelmiségi lett, számos követővel, egyszersmind nagy vitákat és indulatokat gerjesztett intellektuális körökben. Volt frankfurti kollégái – Herbert Marcuse és Adorno sorra határolták el magukat – a *Dissent* című folyóiratban lezajlott vitában (1955) és máshol – a „neofreudistának”, „revizionistának”, „konformistának”, „adleri elhajlónak”, „opportunistának” bélyegzett Frommtól.⁴⁸ A törésvonalak Fromm és kollégái között elsősorban a Freud-értelmezés mentén húzódtak. Míg Fromm fokozatosan eltávolodott a freudi ortodoxiától, a frankfurtiak ragaszkodtak Freud eredeti ösztön- és libidóelméletéhez, mint a polgári individuum válságáról szóló forradalmi tanításhoz. Felfogásuk szerint Freud a társadalom követelményei és az ösztönvilág megoldhatatlan konfliktusából, antinomikus ellentétéből indult ki. Ezzel szemben a neofreudisták és „humanisták” – Fromm és követői – ezt az ellentmondást úgy próbálják feloldani, hogy mind a társadalmat, mind pedig az ént elszakítják történeti- és ösztöndimenziójától. Ez a deszexualizált és egyben dehistorizált pszichoanalízis

⁴⁶ Erich Fromm: *A szeretet művészete*. Budapest: Helikon, Budapest, 1984.

⁴⁷ Erich Fromm, D. T. Suzuki: *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Helikon, Budapest, 1986.

⁴⁸ A vita Marcuse *Eros and Civilization. A Philosophical Inquiry Into Freud* c. művének (1955) Fromm-kritikájával, illetve Fromm erre adott válaszával kezdődött. A Fromm–Marcuse vitáról lásd Erős: *Analitikus szociálpszichológia* 204-206, és J. Rickert: *The Fromm-Marcuse Debate Revisited. Theory and Society*, 15: 351-400.

„elidegenedés-mentes”, konkurenciaharc nélküli társadalmi viszonyokat követel, de harmóniát, szeretetet és alkalmazkodást hirdelve, szégyenlősen elfordul a realitástól, holott – Adorno szerint – „a koncentrációs táborok korszakában a kasztráció jellemzőbb a társadalmi valóságra, mint a konkurencia”.⁴⁹

A volt frankfurti kollégák részéről ért –Fromm és hívei által mindvégig igazságtalannak tartott – bírálatok mellett az ötvenes években meglazult a kapcsolata a mainstream amerikai pszichoanalízissel is, mivel egyes kollégái szerint túlságosan messzire ment a freudi kánonokkal való szakításban, túl filozofikusnak és szociologikusnak, s nem utolsósorban túl baloldalinak és marxistának tartották. Fromm sohasem lehetett tagja a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületnek, és az amerikai egyesületnek sem, mivel a harmincas években kizárták az „árjásított” német egyesületből. A mainstream pszichoanalízishez való viszonyát jól reprezentálja a „Pszichoanalízis: tudomány vagy párthűség” című 1958-as cikke, amelyben Ferenczi korai rehabilitációját kísérelte meg az Ernest Jones Freud-biográfiájában hangoztatott „elmebetegség” váddal szemben, a brit analitikus történetírói módszerét „a történelem sztálinista újrajrásának” nevezve.⁵⁰ Ugyanebben a cikkben a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületet fanatikus bürokraták szervezetéhez, egy bolsevik párt központi bizottságához hasonlította, amely a deviánsokat és másként gondolkodókat üldözi és kiveti magából.

Fromm politikai tevékenysége különösen az 1960-as években erősödött fel. A békemozgalom és az antinukleáris mozgalom híveként az erőpolitikát, a hidegháborút, a szovjet expanzionizmust és az amerikai imperializmust egyaránt elítélte. Ugyancsak éles szavakkal ostorozta a kelet-európai „gulyáskommunizmust”, amelyben a kapitalizmusra jellemző „birtoklási létmód” visszatérését látta.⁵¹ Egyik alapítója volt az Amerikai Szocialista Pártnak, különféle „harmadik utas” platformokat javasolt – neves barátjával és harcostársával, Polányi Károllyal együtt – a „demokratikus szocializmus” vagy a „szocialista humanizmus” eszméinek elterjesztése céljából – Nyugaton és Keleten egyaránt. Ennek keretében *May Man Prevail?* címmel szocialista kiáltványt és programot állított össze.⁵² A hatvanas években nagy erőfeszítéseket tett kelet-európai másként gondolkodó marxista filozófusok támogatására, főként Lengyelországban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában. Fórumot biztosított írásaik megjelentetésére, az ő kezdeményezésére született a *Socialist Humanism. An International Symposium* című konferencia 1965-ben, majd az ebből készült kötet⁵³ Kapcsolatba került Adam Schaff lengyel és Karel Kosík csehszlovák filozófussal, valamint jugoszláviai Praxis kör gondolkodóival is. 1961-ben publikálta Amerikában *Marx's Concept of Man* című könyvét⁵⁴ (Fromm 1961), amely a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* angol fordítását is tartalmazta. Fromm az „emberi lényeg” fogalmát és Marx

⁴⁹ Adorno: *Die revidierte Psychoanalyse*, 94.

⁵⁰ Erich Fromm: *Pszichoanalízis: tudomány vagy párthűség?* *Thalassa*, 1991, 2(1): 98-104; Erős Ferenc: A történelem sztálinista újrajrása. *Thalassa*, 1991, 2(1): 92-97. Lásd még: Fromm Ferencről *Sigmund Freud's Mission* c. könyvében (Harper and Row, New York, 1959.)

⁵¹ Erich Fromm: *Birtokolni vagy létezni?* Akadémiai, Budapest, 1994.

⁵² Erich Fromm: *May Man Prevail? An Inquiry Into the Facts and Fictions of Foreign Policy*. Doubleday, Garden City, NY, 1961.

⁵³ Erich Fromm (ed.): *Socialist Humanism. An International Symposium*. Allen Lane, London, 1967.

⁵⁴ Erich Fromm: *Marx's Concept of Man*. Frederick Ungar, New York, 1967.

radikális humanizmusát hangsúlyozta, amelynek radikális továbbvitelét Freudban látta, aki a tudattalan felfedezésével tudományos vizsgálat alapjává tette az emberben működő irracionális erőket. Ezeket az irracionális erőket tette újabb vizsgálódás tárgyává az emberi destruktivitásról szóló időskori főművében.⁵⁵

Újabb kihívások

Az utóbbi évtizedekben a pszichoanalízist ért politikai és társadalmi kihívások közül talán a legfontosabb a *modern feminizmus* kihívása volt, amely alapjaiban kérdőjelezte meg Freudnak és kortársainak a női szexualitásra, a szexuális fejlődésre, általában a gender-viszonyokra vonatkozó elképzeléseit. A pszichoanalízis feminista kritikája, illetve a feminista pszichoanalízis azonban (ahogyan Hélène Cixous, Juliet Mitchell, Jessica Benjamin, Judith Butler és mások munkásságában megjelenik) nem csupán a patriarchális férfiuralom hatásaira, a nők alárendelt helyzetére mutatott rá (mind a társadalomban, mind pedig a pszichoanalitikus diszkurzusban),⁵⁶ hanem felhívta a figyelmet a „másik” társadalmi stigmatizálásának és kirekesztésének (rasszizmus, idegengyűlölet, homofóbia, „childism” stb.) azon rejtett, tudattalan gyökereire és mechanizmusaira, amelyekre a mainstream pszichoanalízis nem szánt kellő figyelmet, sőt, terápiás hozzáállásában olykor reprodukálta is őket.⁵⁷

A feminizmus kihívása elválaszthatatlanul összekapcsolódik a posztmodern kihívásával, amely számos ponton érintette, sőt felforgatta a pszichoanalízis elméletét és gyakorlatát is. Lacan pszichoanalízise újraértelmezte a vágy fogalmát, rámutatva a nyelv és a tudattalan törvényeinek azonosságára, a vágnak a nyelv és diszkurzus általi meghatározottságára, és a szubjektum önmagától való fundamentális elidegenedtségére, amely a „tükörfázis” illuzórikus azonosulásai során jön létre.⁵⁸ Foucault pedig új értelmezést adott a hatalom fogalmának, amely az ő felfogásában nem valamiféle központi, felülről lefelé ható erő, hanem olyan tényező, amely észrevétlenül működik minden intézményes és személyes viszonyban, beleértve a terapeuta és a kliens viszonyát is. Vágy és hatalom viszonya,⁵⁹ ez az a kulcskérdés, amely a pszichoanalízis elméleti alapfogalmainak újragondolására készíthetnek bennünket. Vajon pusztán „vágy-gépek” vagyunk-e, alárendelve a kapitalizmus logikájának, ahogyan Gilles Deleuze és Guattari állítja *Anti-Oedipus* című művében?⁶⁰ A „posztmodern” pszichoanalízisben az elfojtás helyett a vágy dinamikája lesz a központi magyarázó elv. A későkapitalizmus, már nem a vágyak elfojtásán keresztül szervezi és dinamizálja a szubjektumot, hanem éppen

⁵⁵ Erich Fromm: *A rombolás anatómiája*. Háttér Kiadó, Budapest, 2001.

⁵⁶ Lásd: Csabai Márta – Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest, 1997.

⁵⁷ Elisabeth Young-Bruehl: *The Anatomy of Prejudices*. Harvard University Press, Cambridge/MA, 1996; Lene Auestad: Subjectivity and absence: prejudice as a psych-social theme. In: Uő: *Psychoanalysis and Politics. Exclusion and the Politics of Representation*. Karnac, London, 2012. 29-42

⁵⁸ Erős Ferenc: Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája. *Thalassa*, 1993, 3(2): 29-44.

⁵⁹ Lust Iván: Vágy és hatalom. A pszichoanalitikus kultúrakritika szükségességéről. *Thalassa*, 1999, 10(2-3): 7-44.; [http://www.mtapi.hu/Thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(10\)1999_2-3/007-44_Lust-Ivan.pdf](http://www.mtapi.hu/Thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(10)1999_2-3/007-44_Lust-Ivan.pdf)

⁶⁰ Gilles Deleuze, Félix Guattari: *Capitalisme et schizophrénie 1. – L'Anti-Cédepe*. Editions de Minuit, Paris, 1972.

felszabadítja, illetve kitermeli és megjeleníti a vágyfantáziákat, melyeket mint elérendő (de kielégíthetetlen) célokként mutat fel. Innen a szubjektum eredendő elidegenedettsége: saját vágya, mint Lacan megfogalmazza, mindig „a Másik vágya”.⁶¹

Kevin Durkin brit filozófus Fromm radikális humanizmusáról szóló könyvében⁶² úgy látja, hogy konceptuális és tematikus hasonlóság áll fenn az adornói negatív dialektika és a „posztmodern paradigma”, Althusser „elméleti antihumanizmusa”, Lévi-Strauss, Lyotard, Derrida, Lacan és Foucault strukturalista és posztstrukturalista filozófiája között. Durkin szerint „az ember haláláról”, „a szerző haláláról”, a szubjektum eltűnéséről, az ember eredendő hasítottágáról szóló elméletek éles ellentmondásban vannak Fromm esszencializmusával, radikális humanizmusával, amelynek aktualitását azonban éppen az bizonyítja, hogy a 21. századi humán tudományokban újra megjelentek azok a törekvések, amelyek új értelmezést kívánnak adni az autentikus szubjektum, a szuverén szelf, az „emberi lényeg” fogalmának. A posztmodern Freud után talán a poszt-posztmodern Freud következik. Fromm forradalmi reményéről szóló könyvében⁶³ Joan Braune Fromm profétikus messianizmusát a frankfurtiakra is jellemző talált apokaliptikus vagy katasztrofikus messianizmussal állítja szembe, és arra a következtetésre jut, hogy a „remény forradalmának” frommi gondolata ma is aktuális, ha megtalálja azokat a mozgalmakat, amelyek értelmet adnának a reménynek.

A „marxista pszichológia” útvesztői

E tanulmány utolsó részében azzal kérdéssel foglalkozom, hogy létezik-e a „marxista pszichológia”. Egy ilyen pszichológia szükségessége a dogmatizmus leküzdésének jegyében, elsősorban annak a kérdésnek nyomán fogalmazódott meg, hogy egyáltalán van-e, s ha igen, hol a helye, mi a státusza az egyénnek, a *szubjektumnak* a marxista elméletben? Létezik-e valamelyes autonómiája, vagy teljes mértékben alá van vetve a személytelen gazdasági és társadalmi törvényeknek (a természetiekről nem is szólva)? Hosszú csend után, az 1960-as évektől a marxizmus megreformálásának és korszerűsítésének különféle kísérletei egyre inkább nyitottá váltak a szubjektum problémái felé. A „marxizmus reneszánszának” vezéralakja, Lukács György nem igazán kedvelte a „pszichologizálást”,⁶⁴ és egész életében a freudi pszichoanalízis konok ellenfele maradt. *Az ész trónfosztásában*⁶⁵ a reakciós, irracionalista életfilozófiák (Schopenhauer, Nietzsche) leszármazottjának, ennyiben a fasizmus egyik szellemi előfutárának tekintette a freudizmust. A freudizmusnak a későbbieknek sem csábult el, ám az 1965-ben megjelent *Az esztétikum sajátosságában* (Lukács 1965) I. P. Pavlov orosz-szovjet fiziológus feltételesreflex-elméletének

⁶¹ Lásd erről Samo Tomšič: *The Capitalist Unconscious: Marx and Lacan*. Verso, London, 2015; Takács Bálint: A tudattalan politikája, avagy a libidinális gazdaságtan bírálata. *Imágó Budapest*, 2016, 5(2): 97-100.

⁶² Kevin Durkin: *The Radical Humanism of Erich Fromm*. Palgrave Macmillan, 2014.

⁶³ Joan Braune: *Erich Fromm's Revolutionary Hope*. Sense Publishers, Rotterdam, 2014.

⁶⁴ Lásd erről Heller Ágnes: A lelki szegénységről. In: Uő: *Portrévázlatok az esztétika történetéből*. Gondolat, Budapest, 1976. 423-432.

⁶⁵ Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.

módosítása révén egy saját, „külön bejáratú” pszichológiai elméletet állított fel, az úgynevezett „1’ (egyvesszős) jelzőrendszer” hipotézisét. Ez az a hipotézis – a pavlovi 1. és a 2. jelzőrendszert, vagyis a közvetlen érzékiséget és az absztrakt nyelvi gondolkodást szintetizáló „átmeneti” jelzőrendszer hipotézise a *különösség* antropológiai alapjait próbálta megragadni.⁶⁶ Lukács szerint ennek a feltételezett jelrendszernek – a mindennapi emberismeret, az (inter)szubjektivitás, a tapintat, az empátia, a fantázia, a költői nyelv, az intuíció birodalmának – lenne igazi objektivációja a művészet, vagyis az a homogén közeg, amely formát ad a különösségnek, a mindennapi élet kibogozhatatlanul zavaros, efemer pszichikus jelenségeinek. Pavlov elmélete hosszú ideig a marxizmus-leninizmus „házi” pszichológiájának, a dialektikus materialista pszichológiának számított. Lukács *Esztétikájának* művének megjelenése idején azonban a pavlovi tanok egyeduralma megszűnőben volt, ideológiailag és tudományosan is túlhaladottá vált. Az 1’ jelzőrendszer elmélete – Pavlov meghaladása Pavlov nevében – számos figyelemre méltó, újra felfedezésre váró gondolatot, megfigyelést tartalmazott, és Lukács bevallatlanul, „hárításai” ellenére is rendkívüli pszichológiai érzékenységről tanúskodott.⁶⁷ A pavlovi pszichológia eme óvatos és taktikusan kimért, mégis eredeti „visszacsempészési kísérlete” a marxizmus sáncai közé végső soron azonban zsákutcának, *lehetetlen küldetésnek* bizonyult.

Lukács pszichológiai hipotézisének csekély volt a visszhangja; a marxizmus reneszánszának képviselői közül legtöbben más utakat választottak a pszichológia marxizmuson belüli, időszerűvé vált rehabilitációjához. Ilyen, a pszichológiához vezető utat jelentett a *mindennapi élet* filozófiai „felfedezése” Lukács *Esztétikája* nyomdokain, és nem utolsó sorban a heideggeri és Sartre-i egzisztenciális fenomenológiára támaszkodva.⁶⁸ Egy másik, pszichológiához vezető út a pavlovi elmélet nagy riválisa, L. Sz. Vigotszkij szovjet pszichológus és irodalomtudós (1896-1934) elméleti munkásságának újra felfedezése volt, Vigotszkij az 1917-es forradalom utáni években nagyszabású kísérletet tett arra, hogy kidolgozzon egy *valóban* marxistának mondható pszichológiát Marx néhány fontos tézisére és a kortárs nyugati, elsősorban a német és francia gondolkodás- és fejlődépszichológia⁶⁹, a kortárs antropológia, valamint a pszichoanalízis eredményeinek kritikai recepciójára építve. Legközelebbi munkatársával, a pszichiáter és neurológus A. R. Lurijával együtt részt vett a már 1917 előtt létrejött és a forradalom után is néhány évig még igen aktív orosz pszichoanalitikus mozgalomban, a pszichoanalízisnek eme „új és eredeti áramlatában”, amely, Lurija és Vigotszkij szavaival arra tesz kísérletet, hogy „a freudizmus és a marxizmus szintézisét valósítsa meg a feltételes reflexek tanának segítségével, és a »reflexologikus freudizmus« rendszerét bontakoztassa ki a dialektikus materializmus szellemében. Freudnak ez a lefordítása Pavlov nyelvére, a sötét »mélypszichológia«

⁶⁶ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. I-II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

⁶⁷ Lukács elméletéről lásd részletesebben: Erős Ferenc: Az „egyvesszős jelzőrendszer” paradoxona. *Világosság*, 1973, 14(12).

⁶⁸ Lásd pl. Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970; Heller Ágnes: *Az ösztönök. Az érzelmek elmélete*. Gondolat, Budapest, 1978; Karel Kosík: *A konkrét dialektikája*. Gondolat, Budapest, 1967.

⁶⁹ A harmincas években a francia pszichológiának is volt egy jelentős marxista irányzata, amely Henri Wallon gyermekpszichológus, illetve Georges Politzer nevéhez fűződik. Wallon és Politzer nagy hatást gyakorolt Mérei Ferenc munkásságára is (lásd pl. René Zazzo: *Pszichológia és marxizmus*. Gondolat, Budapest, 1980, Mérei Ferenc bevezetésével; valamint Lucien Sève: *Marxizmus és személyiségelmélet*, Kossuth, Budapest, 1970.)

objektív desifrározásának kísérlete eleven tanúbizonyságát nyújtja e tan hatalmas életerejének és a benne rejlő korlátlan lehetőségeknek” (idézi Garai 1969, 60-61.).⁷⁰

Vigotszkij azonban később, a pszichológia válságának történeti jelentéséről szóló tanulmányában úgy vélte, hogy a dialektikus materializmus „közvetlen alkalmazása a természettudományok és különösképpen a biológiai tudományok, valamint a pszichológia kérdéseire lehetetlen, pontosan úgy, ahogy a történelemre és a szociológiára való közvetlen alkalmazása is lehetetlen”.⁷¹ Felfogása szerint ugyanis az ember történelmi és társadalmi lény, pszichikus funkciói nem természettől adóttak, hanem csak a külvilággal és a másik emberrel folytatott interakciók, a munka, az emberiség kultúráját hordozó tárgyakkal, eszközökkel és jelekkel folytatott tevékenység révén alakulnak ki. Ebben a koncepcióban különösen fontos szerepet kapott a fejlődésnek, az elsajátításnak, a szubjektum genezisének kérdése. Vigotszkij főleg arra kereste a választ, hogy a külső viszonyok és feltételek, mindenek előtt a társadalmi és termelési viszonyok miként válnak belsővé a jelek használatával és a jelentések elsajátításával. Elméletének egyik folyamánya volt annak hangsúlyozása, hogy az egyén társadalmi lényként születik meg, és csak az elsajátítás révén válik individuummá.⁷² Mindez Vigotszkijnál és munkatársainál nem csupán egy absztrakt elmélet volt, hanem gyakorlat is, modernizációs technika, amelyet például a pedagógiában, a képességfejlesztésben vagy különféle idegrendszeri betegségekben, sérülésekben szenvedők rehabilitációjában is alkalmaztak.

Vigotszkijnak és tanítványainak munkássága, amelyet „kultúrtörténeti iskolának”⁷³ is szoktak nevezni, azt az időszakot tükrözte, amikor a fiatal szovjet rendszer – a szocializmus „új emberének” modelljét keresve – még nyitva állt a pszichológiai problémák és a különféle, egymással vetélkedő irányzatok felé. Még nem dőlt a Trockij és Sztálin között dúló hatalmi harc, és így a két pólus között folyó kultúrpolitikai harc sem, még nem dőlt el, mi lesz a rendszer „hivatalos” tudománypolitikája, és ezen belül pszichológiája. Ugyanakkor a rendszer már ideológiai megrendeléseket adott a kutatóknak: egy „marxista pszichológia” kibontakoztatását állította számukra feladatként. A „marxista pszichológia” azonban inkább csak fedőneve lett annak a törekvésnek, hogy a pszi-tudományok technikáit a kiépülő szovjethatalom irányításának szolgálatába állítsák, az „ember átalakítása”, az emberi viszonyok megjavítása, modernizációja céljából. Mindez – utólag visszatekintve – ugyancsak lehetetlen küldetés volt, heroikus küzdelem egy utópia

⁷⁰ Idézi Garai László: *Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Akadémiai, Budapest, 1969, 60-61.) lásd még: Alekszandr Lurija: A pszichoanalízis a jelenkori pszichológia fő irányainak tükrében. *Thalassa*, 1997, 8(1): 100-112.

⁷¹ L. S. Vygotsky: *The Historical Meaning of the Crisis in Psychology: A Methodological Investigation*. Plenum Press, 1987. Idézi Erős: *Analitikus szociálpszichológia*, 99.

⁷² Hasonló koncepciót fejtett ki az irodalomtudós Mihail Bahtyin is (V. Volosinov néven) a pszichoanalízis marxista kritikáját kifejtő művében (Bahtyin/Volosinov: *Marxizmus és nyelvfilozófia*. In: M. M. Bahtyin: *A beszéd és a valóság*. Gondolat, Budapest, 1986)

⁷³ Lurija, Vigotszkij és munkatársaik az 1920-as években több vizsgálatot végeztek az akkori Szovjetunió elmaradott, írástudatlan népei körében annak megállapítására, hogy a kulturális és társadalmi környezet átalakulása hogyan hat a gondolkodás, a nyelv, az értelmi képességek fejlődésére. Lásd: Lurija: *Utam a lélekehez: tudományos önéletrajz*. Gondolat, Budapest, 1987.

megvalósításáért.⁷⁴ A sztálinizmus megszilárdulásával az ilyen kísérleteknek sem maradhatott helyük, hiszen Vigotszkij fiatalon, 1934-ben elhunyt, műveit indexre tették, munkatársai eltűntek vagy marginalizálódtak. A Vigotszkij-iskola korszakos jelentőségére először nyugati kutatók hívták fel a figyelmet évtizedekkel később, az 1960-as és '70-es években, elsősorban a beszéd és a gondolkodás fejlődésének pszichológiája, valamint a jelelmélet és a pszicholingvisztika szemszögéből.⁷⁵

Magyarországon Kis János, Márkus György és Garai László munkái tartoztak a filozófiai és pszichológiai Vigotszkij-recepció fő vonalába. Kis János tanulmánya⁷⁶ azért különösen érdekes, mert Vigotszkij pszichológiáját a korabeli szovjet marxizmus és az akkori fő nemzetközi pszichológiai irányzatok kontextusában helyezte el. Vigotszkij mellett a marxista pszichológia legitimációjért folyó küzdelem másik fő forrását Marx korai művei, különösen az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* képezték (amelyekről azonban Vigotszkijnek fő művei írásakor még nem volt tudomása). A Marx-művekben kibontakozó filozófiai antropológia rekonstruálását Magyarországon Márkus György végezte el *Marxizmus és „antropológia”* című, 1971-ben megjelent munkájában.⁷⁷ Erre a rekonstrukcióra – mint korábban utaltam rá – már tíz évvel korábban kísérletet tett Erich Fromm is – akire Márkus kritikusan hivatkozik.

A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* pszichológiai feldolgozására azonban valójában először Sz. L. Rubinstein szovjet pszichológus tett kísérletet, „A pszichológia problémái Karl Marx műveiben” című, 1934-ben megjelent tanulmányában. (Rubinstein 1987).⁷⁸ Marx korai írásaiban találhatjuk azokat a nevezetes, gyakran hivatkozott passzusokat, amelyek az emberi lényegre és az ember „második természetére”, vagyis a történetiségre vonatkoznak, és amelyek egy – Marx saját munkásságán belül kibontakozó pszichológia – körvonalait sejtetik. „Nemcsak az öt érzék, hanem az úgynevezett szellemi érzékek, a gyakorlati érzékek is (akarat, szeretet stb.), egyszóval az emberi érzék, az érzékek emberi volta csak a maga tárgyának létezése által, az emberiesült természet által lesz. Az öt érzék kiképeződése az egész eddigi világtörténelemnek munkája.” Vagy máshol:

„Az ipar története és az ipar létrejött tárgyi létezése az emberi lényegi erők nyitott könyve, az érzékileg előttük levő emberi lélektan, amelyet eddig nem az ember lényegével való összefüggésében, hanem mindig csak egy külső hasznossági vonatkozásban fogtak fel, mert – az elidegenülésen belül mozogva – csak az ember általános létezését, a vallást, vagy a történelmet a maga elvont-általános lényegében, mint politikát, művészetet, irodalmat stb., tudták felfogni az emberi lényegi erők valóságaként és emberi nembeli aktusokként [...] Az olyan lélektan,

⁷⁴ Az orosz és a szovjet pszichológia történetéről lásd David Joravsky: *Russian Psychology: A Critical History*. Basil Blackwell, Oxford, 1989; Alekszandr Etkind: *A lehetetlen Erőszja. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Európa, Budapest, 1999.

⁷⁵ Alex Kozulin: *Vygotsky's Psychology. A Biography of Ideas*. Harvard University Press, Cambridge/MA, 1999

⁷⁶ Kis János: Vigotszkij és a marxista pszichológia kezdetei. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1967, 11. 967-1017.

⁷⁷ Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”*. Akadémiai, Budapest, 1971.

⁷⁸ Sergej L. Rubinsztejn and T. J. Blakeley: Problems of Psychology in the Works of Karl Marx *Studies in Soviet Thought*, 1987, 33(2): 111-130 Rubinstein méltatlanul elfelejtett kétkötetes műve, *Az általános pszichológia alapjai* hosszú ideig Magyarországon is „hivatalos” tankönyvnek számított (Rubinstein: *Az általános pszichológia alapjai I-II*. Akadémiai, Budapest, 1964).

amely előtt ez a könyv, tehát éppen a történelem érzékileg legjelenebb, leghozzáférhetőbb része csukva van, nem válhat valóságos tartalmas és reális tudománnyá.”⁷⁹

Garai László *Személyiségdinamika és társadalmi lét* című könyve⁸⁰ Marx műveinek, továbbá Vigotszkij, A. N. Leontyjev, P. Ja. Galperin, Sz. L. Rubinstein és más szovjet pszichológusok munkáinak nyomdokain, a „lehetetlen küldetést” folytatva, kísérletet tett arra, hogy lefektesse az alapjait egy most már tényleg, istenigazából marxista, történelmi materialista pszichológiának, amely a „mainstream”-nek tekintett akkori pszichológiai irányzatok (behaviorizmus, pszichoanalízis, alakléktan, fenomenológia) *szaktudományos* alternatívája, vagy éppen meghaladása lehetne, középpontba állítva a tárgyi tevékenységet, a termelő munkát és a kooperációt mint specifikus emberi alapszükségletet. Garai a „marxizmus reneszánszát” akarta tovább vinni a pszichológiában, Lukácsot Vigotszkij, Vigotszkijt Lukács felől, és mindezt a fiatal Marx antropológiájának tükrében olvasva. A *Személyiségdinamika és társadalmi lét*ben a psziché, a társadalom, a művészi és a tudományos kreativitás, valamint az agy és az idegrendszer működését egyetlen egységes Nagy Elmélettel, az általa „pszicho-ökonómiainak” nevezet elmélettel kívánta volna megmagyarázni. Garai kihívása azonban az akkori szaktudományon belül kevés visszhangot kapott, már csak azért is, mert a „marxista pszichológia” fogalma minden gondolati szofisztikáltság ellenére az absztrakt általánosság szintjén mozgott, és menthetetlenül ideologikus szinten maradt, a szaktudomány feletti ideológiai kontroll rémképét és jogos félelmeit idézve fel. Egyáltalán van-e értelme marxista pszichológiáról beszélni egy olyan társadalomban, ahol éppen a marxizmus nevében korlátozzák a pszichológusok tevékenységet? Hiszen – vélték és vélik sokan – a marxizmus és a pszichológia eleve összebékíthetetlen egymással, a marxista pszichológia önellentmondás. Az ellentétes póluson állnak: míg a marxisták az objektív viszonyok, a gazdasági és társadalmi formációk meghatározó szerepét hangsúlyozzák, a pszichológusok a szubjektumot, az egyén viselkedését és lelki életét állítják középpontba. Az ellentétet valós történelmi tapasztalatok támasztották alá. Azokban az országokban, ahol a marxizmus, illetve marxista-leninista változata uralkodó állami ideológiává vált, a „pszicho-tudományok”, vagyis a szubjektummal, a „lélekkel” foglalkozó elméleti és gyakorlati diszciplínák hosszú ideig gyanúsak minősültek, tilalmasnak vagy éppen csak megtűrtnek számítottak.

A pszi-tudományok diszkreditálása, háttérbe szorítása, vagy éppen tiltása leginkább a Szovjetunióra volt jellemző az 1930-as évek elejétől az ötvenes évek végéig, és ez volt a helyzet a legtöbb államszocialista rendszerű országban, így Magyarországon is 1948/49 után, a kommunista hatalomátvételt követő két évtizedben. A pszichológia legtöbb irányzatát és iskoláját központilag „burzsoá áltudománynak” minősítették. Ennek az elnyomó, diszkreditáló tudománypolitikának a legfőbb áldozata a pszichoanalízis volt, a „freudizmus”, amely nem csak mint tudományos iskola, hanem mint ideológia és mint alternatív világnézet is súlyos fenyegetést jelentett a dogmatikus marxizmus számára.

⁷⁹ Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok* 1844-ből. <http://mek.oszk.hu/04500/04532/04532.pdf>

⁸⁰ Garai László: *Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Akadémiai, Budapest, 1969.

Bár a pszichoanalízis ideológiai diszkreditálása az 1980-as évekig fennmaradt, a sztálinizmus bukásával, a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956-os 20. kongresszusa után enyhült a pszi-tudományokat (és más „polgárinak” mondott tudományokat, például a genetikát) sújtó ideológiai és politikai nyomás. Mindazonáltal a pártállam erre specializálódott apparátusai által gyakorolt ideológiai felügyelet továbbra is fennmaradt, természetesen nem csak a pszicho-tudományok, hanem más társadalom- és humán tudományok, a filozófia, sőt lehetőség szerint a természettudományok felett is. Ez sajátos helyzetet teremtett, amelyben a pszichológia akkori művelői, akiknek figyelme 1956 után egyre inkább a „mainstream”, vagyis a modern nyugati, elsősorban amerikai empirikus kutatások, elméletek és módszerek felé orientálódott, a marxizmusban mint domináns ideológiában nem alaptalanul láttak, olyan fenyegetést, amely gondolkodásukat, elméleti és gyakorlati tevékenységüket, autonómiájukat korlátozza. Ezért az akkori pszichológusok „szabadságharcukat” elsősorban a marxizmus ellen vívták, azonosítva azt a pártállami bürokrácia kanonizált hittételeivel. Az olyan törekvések, amelyek a marxi elméletben a pszichológia számára valamiképpen is termékeny gondolatokat vagy szempontokat véltek felfedezni, merev elutasításban vagy legalábbis bizalmatlan fogadtatásban részesültek. A marxizmus a pszichológia akkori művelőinek többsége számára csupán (tudomány)politikai tabukat és határokat, vagy a „vörös farkat” jelentette, az elvárt, kvázi-kötelező hivatkozást publikációkban Marx, Engels, vagy Lenin valamely írására.

Magyarországon a hatvanas és hetvenes években sajátos kompromisszum jött létre a pszichológia művelői és az ideológiai monopóliummal rendelkező hatalom között: amennyiben a pszichológusok nem tesznek fel kényelmetlen, a társadalmi rendszert vagy annak ideológiáját veszélyeztető kérdéseket, és kizárólag saját, szigorú értelemben vett szakmai tevékenységükre korlátozódnak, a hatalom is békén hagyja őket laboratóriumaikban vagy rendelőkben. Mint a magyar pszichológia történetének ezzel a korszakával, a pszicho-tudományoknak a korai Kádár-rendszerben játszott szerepével kapcsolatos újabb kutatásokból – így Pléh Csaba⁸¹, Kovai Melinda⁸², Tuomas Laine-Frigren⁸³ és Máriási Dóra⁸⁴ ide vonatkozó munkáiból – tudjuk, ez igen változó és törékeny kompromisszum volt, amelynek keretein belül mégis fokozatosan tágult az a szféra, amelyben a pszichológusok a pártállam által felügyelt tudomány- és kultúrpolitika szélárnyékában végezhatték szakmai munkájukat. A pártállam ugyanakkor azonban nem csak eltűrte, hanem támogatta és fel is használta a pszichológusok olyan munkáját olyan területeken, mint például a pálya- és munkaalkalmasság vizsgálata, a termelés és a munkaerő-gazdálkodás management-jének racionalizálása, a munkahelyi, iskolai közösségek megerősítése, a különféle devianciák (fiatalkori bűnözés, alkoholizmus, öngyilkosság) megelőzése. A

⁸¹ Pléh Csaba: A pszichológia szimbolikája egy slampos totalitárius rendszerben. A magyar pszichológia a hatvanas években. In: Uő: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi, Budapest, 1998. 91-111.

⁸² Kovai Melinda *Lélektan és politika. A pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945-1970*. KRE, L'Harmattan, Budapest, 2016.

⁸³ Tuomas Laine-Frigren: *Searching for the Human Factor. Psychology, Power and Ideology in Hungary during the Early Kádár Period*. University of Jyväskylä, 2016.

⁸⁴ Máriási Dóra: Amikor a pszichológia a „kommunizmus általánosan kibontakozó építésének nagyszerű programjához” csatlakozott. *Alkalmazott Pszichológia*, 2016/1. 63-79. http://ap.elte.hu/wp-content/uploads/2016/09/AP_2016_1_Mariasi.pdf

pszichológiai módszerek technokrata jellegű alkalmazása ily módon jelentős helyet kapott a modernizációs törekvésekben és ideológiákban, amelyek Magyarországon különösen az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetésével lendültek fel.

A marxista pszichológiával kapcsolatos eszmefuttatások és viták Magyarországon már régen a múlt ködébe veszttek, valószínűleg azért, mert a létező szocializmusban ennek *lehetséges társadalomkritikai implikációi* kimondatlanok vagy kimondhatatlanok maradtak. Ideologikusságok miatt nem törhették át a szakmai „védekező mechanizmusokat”, miközben fokozatosan megszűnt a marxizmus monopóliuma; radikális bírálatait többek között éppen azok végezték el, akik korábban valamilyen módon „marxista pszichológiát” is szorgalmaztak. A „marxista pszichológia” tehát Kelet-Európában zsákutcába került, megbukott, *még mielőtt lehetőségei egy Marxra is alapozható kritikai és emancipatorikus igényű pszichológia megalapozásában* realizálódhattak, vagy egyáltalán, szóba kerülhettek volna. A rendszerváltás végleg felszabadította a pszicho-tudományokat az ideológiai nyomás alól – ez a felszabadulás azonban nem az elméleti perspektívák kitágulását és a tudományok megújulását jelentette, hanem éppen ellenkezőleg, az elmélet-ellenességet, az elmélet pozíciójának meggyengülését, nem utolsó sorban pedig a *társadalmi kérdések száműzését a pszicho-tudományok fő áramlataiból*.

Az így támadt vákuumot próbálja betölteni az újabban Magyarországon is erőre kapott *kritikai pszichológia*,⁸⁵ amelynek egyes irányai a marxizmus erőteljes hatását tükrözik. Ez azt bizonyítja, hogy pszichológusokat, vagy azoknak egy jelentős részét, különösen a fiatalabb nemzedéket, egyre inkább foglalkoztatja az a társadalom, amelyben élünk. Nem csupán magánemberként, hanem szakemberként is meg akarja érteni azokat a társadalmi helyzeteket, konfliktusokat, hatalmi és uralmi viszonyokat, egyenlőtlenségeket és kiszolgáltatottságokat, amelyeknek lecsapódásait közvetlen vagy közvetett módon érzékelik munkájuk során, a rendelőkben, a tanácsadóknak, a szervezetekben és a munkahelyeken, interjúk vagy kérdőíves kutatásaikban. A kritikai pszichológia iránti érdeklődés egyre növekszik az egyetemi hallgatók, fiatal pszichológusok és más társadalomtudományi kutatók körében, és egyre inkább érvényesülnek kritikai pszichológiai szempontok és megközelítések a legkülönbözőbb területeken, például a pszichoterápiában, az elméleti és a klinikai pszichoanalízisben, a tanácsadásban, a gender-kutatásokban és a szociálpszichológiában, így elsősorban a rasszizmus és az előítéletek kutatásában. Ugyanakkor a kritikai pszichológia nem „csodafegyver”, hanem szemléletmód, amely egyrészt széles elméleti és történeti megalapozást kíván, másrészt emancipatorikus küldetését akkor tudja teljesíteni, ha – egy utópikus társadalomban – maga válik „fő árammá”.

⁸⁵ A kritikai pszichológia mint mozgalom az 1970-es években a nyugat-berlini Freie Universitättről indult, Klaus Holzkamp és tanítványai révén, akik a radikális politizálást és a kapitalista társadalmi és termelési viszonyok kritikáját, a vietnami háború elleni tiltakozást összekötötték a domináns individualista és pozitívista pszichológia rendszerlegitimáló funkciójának elemzésével. Lásd erről: Erős Ferenc: Szélgjegyzetek a kritikai pszichológiához. *Új Egyenlőség*, 2018. máj. 18. <http://ujegyenloseg.hu/szeljegyzetek-a-kritikai-pszichologiahoz>